

Oikeutetun erilaisuuden rajoja etsimässä

Suomen evankelis-luterilaisen ja Venäjän ortodoksisen kirkon oppineuvottelujen keskeytymisen arviointia

Vuonna 1970 käynnistynyt Suomen evankelis-luterilaisen kirkon teologinen dialogi Venäjän ortodoksisen kirkon kanssa keskeytyi 2.9.2014 arkkipiispa Kari Mäkisen ja patriarkka Kirillin Moskovassa käymien keskustelujen johtopäätöksenä. Nämä oppikeskustelut ovat tunnetusti edistäneet paitsi kirkkojen kahdenvälisen suhteiden kehittymistä myös ekumeenisia suhteita laajemmin. Ne ovat myös antaneet herätteitä ekumeeniselle teologialle, neuvotteluissa 1970–1980-luvun taitteessa painavia esitelmiä pitäneen professori Tuomo Mannermaan kautta erityisesti ekumeeniselle Luther-tutkimukselle. Vaikutukset ovat heijastuneet tätä kautta ekumeenisiin keskusteluihin paitsi ortodoksien myös roomalaiskatolilaisten, anglikaanien, metodistien ja helluntailaisten kanssa – niin Suomessa kuin kansainvälisesti. Dialogin innoittama teologinen työskentely on heijastunut laajalti myös Suomen evankelis-luterilaisen kirkon itseymmärrykseen ja käytännön teologiseen pohdintaan.¹

Käyty teologinen dialogi on ollut ainoa käynnissä ollut bilateraalinen teologinen dialogi Venäjän ortodoksisen kirkon ja luterilaisen kirkon välillä. Jo tästä syystä se on ollut myös Luterilaisen maailmanliiton seurannassa. Luterilaisia, reformoituja ja unioituja maakirkkoja edustava Saksan evankelinen kirkko, jonka kanssa Venäjän ortodoksilla kirkolla on ollut teologinen dialogi käynnissä vuodesta

1959, on luonteeltaan yleisprotestanttinen, joskin luterilaisella traditiolla on näissäkin keskusteluissa tärkeä rooli. Suomalais-venäläinen dialogi on ollut tärkeä kanava myös Euroopan kirkkojen konferenssin (EKK) näkökulmasta, koska Venäjän ortodoksinen kirkko on jäädyttänyt suhteensa siihen Viron ortodoksisten kirkkojen jäsenyyttä EKK:ssa koskevan kiistan vuoksi. Niin kahdenvälisen kuin kansainvälisen kirkollisen kanssakäymisen kannalta olisi tärkeää, että mahdollisimman korkean tason dialogi jatkuisi kirkkojen välillä.

Käyn seuraavassa läpi viime vuosien tapahtumaketjua, jonka myötä nykytilanteeseen päädyttiin. Tarkastelunäkökulma rajautuu vuoden 2011 teologisen dialogin arvioinnista päätökseen keskeyttää dialogi 2.9.2014 sekä tästä päätöksestä kevääseen 2016 mennessä julkisuuteen annettuihin tietoihin ja arvioihin. Analyysini lähdemateriaalina on Suomen evankelis-luterilaisen kirkkohallituksen ulkoasiain osaston arkistoon taltioitu julkaisematon sekä osin myös julkaistu materiaali. Pyrin hahmottamaan paitsi tapahtumien välittömän kontekstin myös sen kytkytymistä laajempaan viime vuosikymmenten kulttuuriseen muutokseen. Käytän arvioinnin apuvälineenä ortodoksidiialogien tutkimusta, kansainvälisten ekumeenisten dialogien tuloksia ja haasteita sekä Suomen evankelis-luterilaisen kirkon ekumeenisia toimintalinjauksia.

VUODEN 2014 TEOLOGISEN DIALOGIN VALMISTELUN TAUSTA JA ETENEMINEN

Siikaniemen teologisen dialogin (2011) arviointi

Suomen evankelis-luterilaisen kirkon ja Venäjän ortodoksisen kirkon 15. teologinen dialogi käytiin Hollolan Siikaniemessä 6.–11.9.2011. Se toteutettiin silminnähden ystävällisessä ja avoimessa hengessä teemalla ”Kirkko yhteisönä: Kristillinen identiteetti ja kirkon jäsenyys”. Aiempaa tapaa noudattaen tulokset koottiin opillis-raamatullisiksi ja käytännöllis-teologisiksi teeseiksi.²

Neuvotteluihin lähettämässään tervehdyksessä Venäjän ortodoksisen kirkon ulkoasiain osaston johtaja metropoliitta Hilarion toi esiin Euroopassa ja maailmanlaajuisesti esiintyvät jännitteet ja ”kristofobisen suhtautumisen” esimerkiksi käsiteltäessä ”virheellistä mielipidettä aborttien laillistamisesta tai ’samaa sukupuolta olevien avioliitosta.” Hän esitti näkemyksensä, että vastaus kristittyjen kohtaamiin ”uusiin vainoihin” löytyy ”kirkkojemme jäsenten todellisen kristillisen identiteetin muokkaamisesta”.³ Neuvotteluyhteyden myöhempää kehitystä ajatellen on huomionarvoista, että nämä teemat eivät kuitenkaan suoranaisesti nousseet keskusteluun siitä huolimatta, että luterilaisen kirkon piispainkokous oli puolisen vuotta aikaisemmin laatinut pastoraalisen ohjeen vapaamuotoisesta rukouksesta parisuhteensa rekisteröineiden ”puolesta ja kanssa”. Tämä antoi osaltaan perusteen olettaa, ettei päätöksestä koituisi kielteisiä seuraamuksia kirkkojenvälisille suhteille. Venäjän ortodoksisen kirkon Pyhä synodi hyväksyi Siikaniemen neuvottelujen lopputuloksen, kuten käytäntö on ollut.

Suomalaisen delegaation palauteseminaarissa 17.11.2011 arviot Siikaniemen kokouksesta olivat myönteiset. Esimerkiksi arkkipiispa Kari Mäkinen arvioi neuvotteluja näin:

Olin myönteisesti yllättynyt, miten valmista keskustelu oli. Tässä näkyi keskustelujen pitkä traditio, joka oli taustalla. Ei mennyt aikaa tunnusteluun. Tiedetään jo jotain, niin on pohjaa keskustelulle. Kiitän siitä, että delegaation substanssiapuoli oli tasapainoisesti ja hyvin esillä. Kiinnostavaa oli, että kun ei ollut esillä opillinen ja eettinen vaan

opillinen ja kirkkososiologinen teema, oli hyvä nähdä, miten kulttuurimaantiede heijastuu oppiin.⁴

Siikaniemen dialogin arvio antoi odottaa lupaavaa jatkoa teologiselle dialogille myös vuonna 2014. Neuvottelujen teeseissä oli viitattu tarpeeseen keskustella kirkko-opillisen teeman jatkoksi ”piispan viran paikasta ja roolista kirkossa”. Tämä ennakoijopa käännettä takaisin perinteisempien ekumeenisen teologian teemojen pariin edellisen 1990-luvun puolen välin käänteiden jälkeen, jolloin kirkkojen yhteiskunnallinen asema ja niiden suhde valtioon sekä yhteiskuntasuuntautuneet eettiset teemat nousivat etualalle.⁵ Toisin kuitenkin kävi ja aiempi tendenssi jatkui. Tätä ennakoijoteologisesti jo 1990-luvulla havaittavissa ollut ortodoksisen teologian sobornost-käsitteen merkityksen laajentaminen persoonan ja yhteisön välisestä suhteesta Kristuksen ruumiissa käsittämään myös sekulaarin elämämpiirin, kansan ja kulttuurin – koko maailma ”yhtenä Kirkkona”.⁶

Kristillisen antropologian selventäminen neuvottelujen jatkon ehto

Ensimmäinen askel vuodeksi 2014 kaavaillun dialogin valmistelussa otettiin kesäkuussa 2012, jolloin arkkipiispa Mäkinen, arkkipiispa Leo ja piispa

1 Suomalais-venäläisestä dialogista ks. Cantell 1993, 39–42; Saarinen 1997, 20–83; *Reseptio* 2/2002; Forsberg 2009, 179–187; Saarinen 2010, 4–5; Hurskainen 2013 ja Cantell 2014, 85–88. Neuvottelujen dokumentaatio löytyy sähköisessä muodossa osoitteesta sakasti.evl.fi/oppikeskustelut.

2 Ks. sakasti.evl.fi/oppikeskustelut.

3 Hilarion, tervehdyssanat 6.9.2011, julkaistu *Reseptio* 1/2012, 28–30.

4 Siikaniemen muistiinpanot 17.11.2011.

5 Hurskainen (2013, 337, 340) tekee johtopäätöksen, jonka mukaan Neuvostoliiton romahtamisen jälkeen teologisessa dialogissa korostuivat ensin vuonna 1992 opilliset teemat, mutta vuodesta 1995 lähtien painopiste on ollut sosiaalieettisissä kysymyksissä. Kirkot keskittyivät 1990-luvun lopulla institutionaalisten asemiensa pohtimiseen. Yksi syy tähän oli etenkin ortodoksisen kirkon kasvanut merkitys Venäjällä sekä Suomen uusi tilanne EU:n jäsenenä.

6 Sobornost-käsitteen merkityshorisontin laajenemista 1970–1990-luvulla analysoi Hurskainen 2013, 345. Ks. myös Arola & Saarinen 2002.

Teemu Sippo tekivät yhdessä matkan Moskovaan. Tässä yhteydessä kolmen suomalaiskirkon johtajat esittivät patriarkka Kirillille kutsun saapua vierailulle Suomeen. Venäjän ortodoksinen kirkko tiedotti tapaamisesta patriarkaatin ulkoasiain osaston kotisivuilla:

Keskusteluaiheiden joukossa oli evankelis-luterilaisen kirkon asenne seksuaalisten vähemmistöjen ongelmaan ja käytäntö rukoilla niiden puolesta, jotka elävät niin kutsutuissa 'samaa sukupuolta olevien liitoissa'. Tässä yhteydessä hänen pyhyytensä Kirill korosti, että ortodoksinen kirkko painottaa voimakkaasti Kirjoitusten mukaista moraaliopetusta. Jos joku ripin yhteydessä katuu syntiä, kirkko antaa hänelle anteeksi Pelastajan käskyn mukaan '70 kertaa 7' kertaa (Matt. 18:21–22). Anteeksianto ei kuitenkaan tarkoita hyväksymistä, sillä kirkon pitäisi herättää omatunto, ei oikeuttaa syntiä. Homoseksuaaliset suhteet ovat synnillisiä, ja siksi kirkko ei voi siunata niitä. – – Keskustelun tuloksena painotettiin tarvetta selkeyttää evankelis-luterilaisen kirkon positiota tässä asiassa kirkkojenvälisissä keskusteluissa. Tästä riippuu mahdollisuus jatkaa kahdenvälisiä dialogia.⁷

Näyttää siltä, että Venäjän ortodoksisessa kirkossa oli vuoden 2011 dialogin jälkeen käyty keskusteluja siitä, ovatko kirkkojen näkemykset homoseksuaalisuudesta riittävästi samalla linjalla. Venäjän ortodoksinen kirkko näkee virallisissa linjauksissaan homoseksuaaliset suhteet synnillisiksi ja on erityisen huolestunut aborttikäytännöistä sekä avioliittokäsitteen muuttamisesta myös "samaa sukupuolta olevien avioliitot" sisältäväksi.

Osastonjohtaja Kimmo Kääriäisen mukaan epävirallisessa lounastapaamisessa patriarkka Kirillin ja metropoliitta Hilarionin kanssa oli tuotu "esille näkemyksiä Suomen evankelis-luterilaisen kirkon linjasta samaa sukupuolta olevien parisuhdekäytännöistä. Tuossa yhteydessä arkkipiispa Kari Mäkinen kertoi kirkkomme linjasta ja miten se eroaa mm. Ruotsin tilanteesta."⁸ Tätä luterilaisen kirkon päätösten perusteita valottavaa arkkipiispan selonteokoa eivät venäläiset kuitenkaan pitäneet riittäväksi. Näyttää siltä, että jo patriarkan ja arkkipiispan välillä käydyssä korkean tason tapaamisessa päädyttiin yhdessä selvittämään kristillisen antropologian

teemaa. Venäläiset edustajat halusivat selvittää asiaa ja mahdollista erimielisyyttä suomalaisten kanssa "oppikeskustelun jatkamisen ehtona". Suomalaiset puolestaan näkivät teologisen dialogin sopivaksi tavaksi käsitellä kirkkojen erilaisia lähestymistapoja asiaan. Kääriäinen summasi: "Teologisesti ja hermeneuttisesti ei ole todennäköistä, että asiassa löydetään yhteinen linja oppikeskusteluissa, mutta silti voidaan kunnioittaa erilaisesta perinteestä ja kontekstista nousevia näkemyksiä."⁹

Tässä vaiheessa tulkinta oli siis se, että vaikeaksi koettua aihetta pidettiin mahdollisena käsitellä perinteisen menetelmän mukaan esitelmien ja niistä käytyjen keskustelujen pohjalta. Lopputuloksena olisi kiteytettyjä teesejä siitä, mitä voidaan yhdessä sanoa yhteisen kristillisen perinteen pohjalta, mistä puolestaan on erilaisia näkemyksiä ja mistä keskustelua pitäisi jatkaa. Näytti selvältä, että seuraavan teologisen dialogin teema olisi kristillinen antropologia ja että venäläinen osapuoli odotti keskustelujen selventävän suomalaisten positiota tässä asiassa. Merkki mahdollisesta muutoksesta suunnitelmiin nähtiin kuitenkin vuoden lopulla.

Etäisyyden ottaminen
kristillisen antropologian teemaan

Uusi käänne valmistautumisprosessissa tapahtui, kun piispa Seppo Häkkinen seurueineen teki marraskuussa 2012 matkan Moskovaan. Häkkisen raportista metropoliitta Hilarionin kanssa käydyistä keskusteluista käy ilmi, että homoseksuaalisuusteema ja "huoli poikkeamisesta kristillisestä perinteestä esimerkiksi suhteessa homoseksuaalisuuteen" oli jälleen esillä. Keskustelussa tuli ilmi, ettei Suomen kirkossa ole vireillä hanketta liturgisen kaavan luomiseksi samaa sukupuolta olevien rekisteröidyn parisuhteen siunaamiseksi tai avioliittokäsityksen muuttamiseksi sukupuolineutraaliksi, toisin kuin esimerkiksi Ruotsin kirkossa. Häkkisen mukaan "[s]iihen metropoliitta totesi, että sen varaan Venäjän ortodoksinen kirkko laskeekin".¹⁰

Tapaaminen vahvisti vaikutelmaa, että venäläisten ensisijaisena huolena oli Suomen kirkon avioliittokäsityksen muuttaminen sukupuolineutraaliksi. Tähän liittyi myös vaatimus "selventää" pastoraalisen rukouksen tulkintaa – nähdäänkö homoseksua-

aalisuuden olevan syntiä vai ei. Venäläisen osapuolen pohdinta näytti etenevän sen suuntaisesti, että parisuhderukous voitaisiin hyväksyä mahdollisena pastoraalisen kohtaamisen tapana, vaikka aktiivisia homoseksuaalisia suhteita pidettäisiin muiden avioliiton ulkopuolisten suhteiden tapaan syntinä.

Toisin kuin kesäkuussa 2012 oli yhdessä alustavasti sovittu, kristillistä antropologiaa ei nyt nostettu esiin seuraavan dialogin teemana. Metropoliitta Hilarion ei pitänyt hyvänä myöskään keskustelua piispuudesta, mitä oli ehdotettu syksyn 2011 neuvottelun päätteeksi. Hän totesi, että ”olisi tärkeää löytää sellainen aihe, ettei se hajota kirkkojemme välistä yhteyttä.” Hilarion halusi siis varmistaa sen, että ekumeenis-teologinen keskustelusuhte tai kirkkojen väliset viralliset suhteet eivät katkeaisi. Aihetta ei sovittu lopullisesti, mutta dialogin valmistelun sovittiin käynnistyvän entiseen tapaan valmistelutyöryhmän tekemän esityön pohjalta.¹¹

Venäjän ortodoksisen kirkon tiedotteessa todetaan: ”Metropoliitta Hilarion alleviivasi, että dialogin menestys riippuu pitkälti kumppaneidemme halukkuudesta puolustaa perinteisiä kristillisiä arvoja. Hän toivoo, että suomalaiset luterilaiset ovat viisaita eivätkä anna periksi kirkon elämän liberaalin kehityksen kiusauksille.” Tiedotuksellisesti haluttiin näin vakuuttaa, että Venäjän ortodoksinen kirkko ”puolustaa perinteisiä kristillisiä arvoja” ja että suomalaista kumppania kehoitetaan tekemään samoin.¹²

Dialogin teemaksi kristillinen antropologia Vuodeksi 2014 suunnitellun teologisen dialogin teemasta, ajankohdasta ja paikasta sekä alustavasta ohjelmasta käytiin keskustelut Mikkelin Anttolanhovissa 4.–5.6.2013. Näyttää siltä, että Venäjän ortodoksisen kirkon johto oli etukäteen sopinut ottavansa käsittelyyn aiemmin, kesällä 2012 patriarkka Kirillin ja arkkipiispa Kari Mäkisen tapaamisessa teemaksi nousseen kristillisen antropologian. Metropoliitta Hilarion oli pohjustanut teemaa lähettämällä arkkipiispa Mäkiselle 4.4.2013 kirjeen, jossa hän esitti yhteisen antropologisen asiakirjan laatimista ennen patriarkka Kirillin Suomen vierailua.¹³ Aihe jatkaisi vuoden 2002 Moskovassa suoritusta neuvottelujen arvioinnista lähtien käsiteltyä

kristillisen antropologian teemaa, johon uutta sävyä oli tuonut aiempaa voimakkaammin esiin nousseet homoseksuaaliset suhteet.¹⁴

Yleisotsikoksi vuoden 2014 keskusteluille esitettiin jo vuosia eri tapaamisissa ja yleensä ekumeenisessa maailmassa puhututtanut aihe ”kristillinen opetus ihmisestä”. Alaotsikoksi sovittiin alustavasti ”kristillinen käsitys avioliitosta, kotien kristillinen kasvatusta ja nykyisten ihmisuuttoa ja ihmisen kutsusta koskevien näkemysten haaste”.¹⁵ Keskusteluissa todettiin yleisesti, että tarkoitus ei ole käsitellä perhettä ja avioliittoa vain moraalisesta vaan myös teologisesta näkökulmasta liittona Jumalan ja ihmisen välillä. Venäläinen osapuoli korosti, että ”homoseksuaalinen avioliitto” on vain yksi puoli asiasta. Tavoitteena olisi aiempien teologisten dialogien tavoin tuoda esiin, mistä kirkot voivat olla yhtä mieltä ja missä kysymyksissä tarvitaan jatkokeskustelua.¹⁶

Venäläinen delegaatio tähdensi, että käsiteltävänä olevaan aihepiiriin tulisi löytää diplomaattinen ratkaisu neuvottelujen jatkamiseksi nykyisellä kirkkojenvälisellä tasolla. Yhteisen antropologisen asiakirjan pohjaksi voitaisiin heidän mukaansa ottaa vuosien 2005–2011 dialogin englanninkielisen dokumentaation julkaisemista varten kirjoitettu esipuhe. Tähän pohjatekstiin lisättäisiin tulevien neuvottelujen anti. Patriarkka Kirill voisi sitten mahdollisesti vierailulla Suomessa syyskuun 2014

7 Venäjän ortodoksisen kirkon tiedote 13.6.2012.

8 KUN pöytäkirja 27.8.2012.

9 KUN pöytäkirja 27.8.2012.

10 Seppo Häkkisen matkaraportti Moskova 25.–28.11.2012.

11 Seppo Häkkisen matkaraportti Moskova 25.–28.11.2012.

12 Venäjän ortodoksisen kirkon tiedote 27.11.2012.

13 Tomi Karttusen matkaraportti Anttolanhovi 4.–5.6.2013.

14 Neuvotteluihin osallistui Suomesta Kimmo Kääriäinen (pj.), Tomi Karttunen ja Timo Rosqvist sekä Venäjältä Dimitri Sizonenko, Jelena Speranskaja ja Artem Borzov. Tomi Karttusen matkaraportti 4.–5.6.2013.

15 Tomi Karttusen matkaraportti Anttolanhovi 4.–5.6.2013.

16 Tomi Karttusen matkaraportti Anttolanhovi 4.–5.6.2013.

alun neuvottelujen jälkeen.¹⁷ Kirkkojen suhtautuminen homoseksuaalisiin suhteisiin kytkettiin siis teologiseen kontekstiin, oppiin ihmisestä ja avioliitosta sekä vielä tässä vaiheessa myös kristilliseen kasvatukseen kodeissa. Myös patriarkka Kirillin vierailu Suomeen oli yhdistetty teeman onnistuneeseen käsittelyyn.

Antropologinen julkilausuma ehtona patriarkan Suomen-vierailulle

Heinäkuussa 2013 Venäjän kirkon ulkoasiain osaston varajohtaja arkkimandriitta Filaret lähetti kirjeen, jossa hän esitti dialogin aikaistamista syksystä 2014 jo keväälle 2014. Näin oppikeskustelut voitaisiin käydä ennen patriarkan Suomen vierailua. Entinen arkkipiispan kansliasihteeri pastori Timo Rosqvist vieraili syyskuussa Moskovassa selvittämässä asioiden saaman käänteen taustaa.¹⁸ Filaret kertoi Rosqvistille, että oppikeskustelujen aikaistaminen antaisi aikaa saada valmiiksi venäläisen osapuolen ehdottama yhteinen antropologinen asiakirja, joka voitaisiin allekirjoittaa patriarkan vierailun yhteydessä. Suomen luterilaisen kirkon johto viesti Rosqvistin kautta kuitenkin, että aikaistaminen on suomalaiselle osapuolelle vaikeaa ja että patriarkan vierailun toteuttaminen edellyttää isänniltä valmistelua.¹⁹

Vastauksessaan Filaretin kirjeeseen Kimmo Kääriäinen ei pitänyt keskustelujen aikaistamista aikataulullisesti mahdollisena. Samalla hän tähdensi, että erillisen antropologisen asiakirjan laatiminen muuttaisi keskustelujen luonnetta ja vaatisi Suomessa pitkäkestoista hallinnollista prosessia, jopa kirkolliskokouksikäsitteilyä.²⁰ Suomalainen osapuoli suhtautui siis torjuvasti yhteisen antropologisen asiakirjan laatimiseen ja esitti, että pitäydytään aiemmassa käytännössä, jonka mukaan dialogin tuloksena laaditaan yhteisiä teesejä ja kommunikaa.

Suomalaisten torjuvasta suhtautumisesta huolimatta venäläinen osapuoli ei luopunut ajatuksista laatia yhteinen antropologinen asiakirja, kuten kävi ilmi piispa Häkkisen vieraillessa Moskovassa maaliskuussa 2014.²¹ Arkkimandriitta Filaret kertoi, että oppikeskustelut voidaan järjestää sovittuna ajankohtana alkusyksystä 2014 ja teeman olisi kristillinen ihmiskäsitys. Teeman valinnan taustal-

la oli tarve saada aikaan yhteinen antropologinen kannanotto, mitä ilman patriarkan vierailu Suomeen ei voisi toteutua. Häkkinen toteaa raportissaan:

Patriarkan on saatava varmuus siitä, ettei hän saa negatiivista reaktiota omista seurakunnista ja tiedotusvälineistä. Siksi tarvitaan dokumentti, joka näyttää ihmisille, että ainakin keskeisimmissä asioissa meillä on kirkkoina yhteinen kristillinen ymmärrys. Siksi VOK [= Venäjän ortodoksinen kirkko] ehdotti tällaista teemaa dialogille.²²

Filaretin mukaan dokumentti olisi yhteinen lausunto, joka osoittaisi kirkkojen jakavan näyn kristillisistä arvoista modernissa maailmassa.²³ Hän toivoi, että lyhyt luonnos voitaisiin valmistella lähinnä sähköpostitse. Oppikeskusteluissa tätä luonnosta täydennettäisiin ja tarkennettaisiin. Piispa Häkkinen totesi, että Suomen evankelis-luterilainen kirkko voi ottaa etukäteisvalmistelutehtävän itselleen.²⁴ Näin ollen Häkkinen teki Moskovon vierailun pohjalta toisenlaisen johtopäätöksen antropologisen asiakirjan suhteen kuin kirkon johto aiemmin. Matkasta laatimassaan raportissa hän kantaa erityistä huolta kirkkojen välisen yhteyden säilyttämisestä ja korostaa, että laadittavan asiakirjan pohjana voidaan käyttää jo olemassa olevia dokumentteja, kuten aiempien dialogien aineistoja, Katekismusta sekä kirkolliskokouksen perustevaliokunnan mietintöä 4/2010.²⁵ Näiden suositusten mukaan pohjatekstin valmistelu käynnistettiin.²⁶

Luonnos esitettiin arkkipiispa Mäkiselle, joka ei kuitenkaan pitänyt hyvänä, että teksti lähetetään etukäteen venäläisen osapuolen kommentoitavaksi.²⁷ Häkkisen ja Mäkisen näkemykset menettelytavasta erosivat siis toisistaan. Lopputuloksena oli pitäytyminen aiemmassa kannassa eikä pohjatekstiä näin ollen lähetetty Moskovaan ennen toukokuun lopussa pidettävää seuraavaa valmistelukokousta ja sen arviota. Venäläisten tiedusteltua luvattua pohjatekstiä heille lähetettiin tiivistelmä valmistelukokouksessa pidetyistä esitelmistä.²⁸ Venäläinen osapuoli kuitenkin ilmoitti, että tiivistelmä ei riitä keskustelujen pohjaksi ja toimitti juuri valmistelukokouksen edellä oman pohjatekstin, joka käännettiin pikaisesti venäjäksi englanniksi.²⁹

Venäläisen valmistelutyöryhmän vierailu Suomessa

Arkkimandriitta Filaretin seurue saapui Suomeen 24.–25.6.2014. Matka alkoi arkkipiispa Mäkisen vastaanotolla Turussa.³⁰ Seuraavan päivän keskusteluissa Filaret vakuutti, että Moskovan tulevassa dialogissa noudatetaan vanhaa käytäntöä kommunikointiin ja teeseineen. Etukäteisvalmistelujen tarkoituksena olisi välttää pikaiset muotoilut, jotka asettaisivat neuvottelukumppanit hankalaan tilanteeseen. Filaret korosti, että dialogi vaarantuisi, mikäli ei kyetä muotoilemaan mitään yhteistä. Esivalmisteltuun paperiin lisättäisiin muita asioita dialogin kuluessa. Olisi hyvä tietää, mikäli jokin asia on kiistanalainen. Asiakirja olisi hänen mukaansa statukseltaan ”lausunto, joka esitetään kirkon hallinnon auktoriteeteille”, ei vielä itsessään ”kirkon auktoriteettien dokumentti”. Filaret viittasi tällä Venäjän ortodoksisen kirkon käytäntöön, jonka mukaan Pyhä synodi hyväksyy teologisen dialogin tuloksen ja siten auktorisoi sen kirkon opetuksen mukaiseksi.

Suomessa dialogin tulokset on yleensä kirjattu tiedoksi kirkon ulkoasiain neuvostossa. Niiden on katsottu ilmentävän kirkon yleisiä teologisia linjanvetoja, jotka nousevat Raamatun, tunnustuskirjojen, ekumeenisten asiakirjojen ja teologisen keskustelun pohjalta.³¹ Oppineuvottelujen esitelmiä, tiedonantoja ja teesejä ei ole itsessään pidetty Suomen kirkolle normatiivisena esimerkiksi piispainkokouksen tai kirkolliskokouksen päätösten tapaan. Neuvotteluasiakirjojen vaikuttavuus perustuu enemmän niiden tosiasialliseen reseptioon. Tämä lähestymistapa lienee osaltaan tehnyt mahdolliseksi myös 1970–1980-lukujen innovatiiviset ekumeenisteologiset tulokset. Nyt venäläinen osapuoli halusi kuitenkin kytkeä teologisen dialogin kiinteämmin kirkkojen normatiivisen opetuksen varsin tarkkaan ilmaisemiseen.

Keskustelu muodostui käytännössä taustainformaation antamiseksi venäläisille edustajille. Suomalaiset toivat esiin, että Suomen evankelis-luterilaisessa kirkossa on erilaisia näkemyksiä homoseksuaalisuudesta eikä homoseksuaalisuutta yleisesti luonnehdita synniksi tai sairaudeksi. Kirkon nyky-

sen opetuksen ja esimerkiksi liturgisten kaavojen mukaan avioliitto on yhden miehen ja yhden naisen välinen liitto. Samoin todettiin, ettei suomalainen delegaatio pidä asianmukaisena keskustella tässä yhteydessä abortista, sillä aiheesta ei oltu erikseen sovittu. Filaret korosti, että siinä tapauksessa, että yhteistä pohjaa ei löydettäisi, olisi parasta keskeyttää dialogi vähin äänin ja jatkaa teologista keskustelua mahdollisesti akateemisella, ei kirkkojenvälisellä tasolla. Päätökset asiassa jäivät kuitenkin kirkon johdolle.³²

17 Tomi Karttusen matkaraportti Anttolanhovi 4.–5.6.2013; Sinappi, St. Petersburg and Siikaniemi, 5–10.

18 Ulkoasiain osaston johtajan katsaus kirkon ulkoasiain neuvoston kokouksessa 14.10.2013.

19 KUN 14.10.2013.

20 KUN 14.10.2013.

21 Häkkinen kävi neuvottelut yhdessä Kääriäisen, Karttusen ja Rosqvistin kanssa Moskovassa 21.3.2014. Seuruetta isännöivät Filaretin johdolla myös pappismunkki Stefan, Jelena Speranskaja ja Artem Borzov. Jo käynnistynyt Ukrainan kriisi tuli keskustelussa esiin kysyttäessä ja siitä puhuttiinkin neuvotteluissa melko pitkään. Seppo Häkkisen raportti matkasta Moskovaan 23.3.2014.

22 Seppo Häkkisen matkaraportti Moskova 23.3.2014.

23 Seppo Häkkisen matkaraportti Moskova 23.3.2014.

24 Seppo Häkkisen matkaraportti Moskova 23.3.2014.

25 Seppo Häkkisen matkaraportti Moskova 23.3.2014.

26 Luonnosteksti Christian Understanding of a Human Being.

27 Kari Mäkinen Tomi Karttuselle 3.4.2014.

28 Esitelmien tiivistelmä 15.6.2014.

29 Artem Borzov Timo Rosqvistin kautta Tomi Karttuselle 23.6.2014.

30 Mika Pajunen Tomi Karttuselle ja Matti Kotirannalle 25.6.2014. Venäläiseen delegaatioon kuuluivat Filaretin lisäksi teologinen konsultti Alexander Kyrleschew ja Venäjän ortodoksisen kirkon ulkoasiain osaston työntekijä Artem Borzov. Arkkipiispan lisäksi vastaanottoon osallistuiivat Suomen evankelis-luterilaisen kirkon edustajina Kimmo Kääriäinen, Tomi Karttunen ja arkkipiispan teologinen erityisavustaja Mika Pajunen. 25.6. keskusteluihin osallistui Tomi Karttunen, Matti Kotiranta ja Mika Pajunen.

31 Tomi Karttusen muistiinpanot valmistelutyöryhmien taustainformaation antamisesta Kaisa-kodissa Espoossa 25.6.2014.

32 Tomi Karttusen muistiinpanot 25.6.2014.

Oppineuvottelujen katkeaminen

Näyttää siltä, että Venäjän ortodoksinen kirkko halusi tavalla tai toisella varmistaa yhdenmukaisen kannan saavuttamisen suomalaisen osapuolen kanssa etenkin käsityksessä kristillisestä avioliitosta. Venäläiset eivät luopuneet ajatuksesta yhteisestä antropologisesta asiakirjasta, vaikka suomalaiset suhtautuivat asiaan torjuvasti. Suomalaiset esittivät, että erillisen asiakirjan sijaan neuvottelujen tiedonannossa ilmaistaisiin yhteinen antropologinen näkemys. Muuten teologisen dialogin funktio ymmärtää toisen kirkon perinnettä paremmin ja kehittää omia näkemyksiä uhkaisi jäädä sivurooliin.

Venäläisdelegaation vierailun jälkeen arkkipiispa Mäkinen lähetti metropoliitta Hilarionille kirjeen, jossa hän totesi tilanteen epäselvyyden: ”jatkaaksemme dialogiamme menestyksekkäästi meidän pitää työskennellä saavuttaaksemme syvemmän ymmärryksen sen luonteesta ja tavoitteista.”³³ Arkkipiispa näki tarpeelliseksi ottaa aikalisä ja ehdotti, että teologisen dialogin sijaan hän keskustelisi Venäjän ortodoksinen kirkon johdon kanssa yhteisen ymmärryksen löytämiseksi ”dialogimme päämääristä ja tavoitteista”. Syyskuun alussa hän ehdotti antropologiaa koskevan teologisen symposiumin järjestämistä dialogin sijaan.³⁴ Heinäkuun lopussa Venäjältä tuli tieto, että oppikeskustelujen ajankohta siirtyy ja että teologista symposiumia ei järjestetä ehdotetulla tavalla. Tapaaminen metropoliitta Hilarionin ja patriarkka Kirillin kanssa sen sijaan järjestyisi.³⁵ Tässä vaiheessa myös Suomessa uutisoitiin, että teologiset oppikeskustelut on jouduttu siirtämään.³⁶

Arkkipiispa Mäkinen seurueineen vieraili Moskovassa 2.9.2014.³⁷ Yhteistä käsitystä dialogin päämääristä ja tavoitteista ei saavutettu, kuten vierailusta tehdyssä matkaraportissa todetaan: ”– ilmeni, ettei Venäjän ortodoksinen kirkon johto nähnyt edellytyksiä virallisten oppikeskustelujen jatkamiselle. Kirkonjohtajat totesivat kuitenkin yhdessä kirkkojen välisen yhteydenpidon jatkumisen olevan tärkeää samalla, kun sille haettaisiin uusia muotoja.”³⁸

Tiedottaessaan tapaamisten keskeytyisestä Moskovon patriarkaatti keskittyi aiempien oppi-

keskustelujen menestyksellisyyteen. Laaditussa tiedotteessa todetaan patriarkka Kirillin tervehtineen arkkipiispa Mäkistä ja tämän seuruetta lämpimästi ja painottaneen vuonna 1970 alkaneen teologisen dialogin tärkeyttä ortodoksis-protestanttisten kontaktien kehittymiselle ja kahden maan välisten ystävällisten suhteiden kiinteyttämiseksi. Ainoastaan dialogista käytetyn imperfektimuodon saattoi tulkita viittaukseksi dialogin keskeyttämiseen.³⁹ Käytännössä dialogin keskeytyisestä tiedotti ensimmäisenä suomalainen osapuoli. Kimmo Kääriäinen toisi syyskuun alun haastattelussa esiin lisänäkökohtia:

– – kynnyskysymys dialogin jatkamiseksi oli suhtautuminen homoseksuaalisuuteen. Venäjän ortodoksinen kirkko pitää homoseksuaalisuuden toteuttamista syntinä. Merkkejä Venäjän ortodoksinen kirkon näkemyksen vakavuudesta oli saatu jo aikaisemminkin. Nämä asiat nousivat esille jo vuonna 2012, kun arkkipiispa Kari Mäkinen, arkkipiispa Leo ja piispa Teemu Sippo tapasivat patriarkka Kirillia Moskovassa. Kääriäinen arvioi, että Ukrainan kiristynyt tilanne ei vaikuta millään tavalla tapahtuneen taustalla.⁴⁰

Virallisen dialogin keskeytyminen alensi kirkkojen välisen suhteiden tasoa, mutta ei merkinnyt suhteiden katkaisemista. Esimerkiksi lähialueyhteistyötä ja stipendivaihtoa jatkettiin normaalisti. Syynä dialogin keskeyttämiseen arvioitiin olleen erimielisyys dialogin luonteesta ja tavoitteesta sekä kysymys homoseksuaalisuudesta. Tämä alustava arvio kaippaa kuitenkin vielä laajempaa erittelyä ja pohdintaa.

Jälkireaktio dialogin katkeamiseen

Jos Venäjän ortodoksinen kirkon ulkoasiain osaston tiedote ohitti dialogin katkeamisen hiljaisesti ja matalalla profiililla, metropoliitta Hilarion esitti Interfax Religion -uutistoimiston pari viikkoa myöhemmin julkaisemassa haastattelussa huomattavasti kärkevämpiä näkemyksiä. Hän totesi:

Valitettavasti suomalainen osapuoli on osoittautunut valmistautumattomaksi keskustelemaan näistä asioista teologian kielellä käytännöllisten tarkoituksellisuuden näkökohtien sijaan, kirkon yhteisen tradition ja kristillisen moraaliopetuksen pohjalta – – Täysimittainen

teologinen dialogi Suomen evankelis-luterilaisen kirkon kanssa samaan tapaan kuin menneinä vuosikymmeninä on osoittautunut tällä hetkellä mahdottomaksi. Kuitenkin Venäjän ortodoksinen kirkko toivoo säilyttävänsä ja kehittävänsä suhteita tämän kirkon kanssa sosiaaliyössä, rauhantyyössä ja muilla aloilla.⁴¹

Yhteisen antropologisen asiakirjan torjuminen tulkittiin Venäjällä suomalaisten haluttomuudeksi ilmaista selkeää kantaa asiassa, jossa Venäjän ortodoksisella kirkolla on linjaus sosiaaliopissaan. Tätä linjausta se on eri yhteyksissä puolustanut. Tästä näkökulmasta kyse oli luottamuspulasta. Venäläinen osapuoli halusi yhteisen asiakirjan kautta varmistaa haluamansa lopputuloksen sopimalla pääasioista jo etukäteen. Perusteluissa viitattiin ensinnäkin epäselvyyteen Suomen luterilaisen kirkon hyväksymän, samaa sukupuolta olevia pareja koskevan pastoraalisen rukousohjeen tulkinnasta, toiseksi patriarkan vierailuun Suomessa ja kolmanneksi venäläisen median ja ortodoksiuskovien reaktioihin, jotka saattaisivat neuvottelujen osapuolet noloon tilanteeseen, jos käsitykset poikkeaisivat liiaksi toisistaan.

Hilarionin lausunto edellyttää, että ”yhteinen kirkon traditio” ja ”kristillinen moraaliopetus” on kiistatta osoitettavissa. Kirkoilla on tradition tulkittamisessa kuitenkin erilaisia painotuksia. Osaltaan kannanottoon vaikuttanee ekumeenisen kirkollisen keskustelun polarisoituminen. Venäjän ortodoksinen kirkko on visioinut etenkin roomalaiskatolisen kirkon ja konservatiivisten evankelikaalien yhteisrintamaa puolustamaan ”perinteistä perhettä”.⁴² Tämä nostettiin esille myös paavi Franciscuksen ja patriarka Kirillin yhdessä antamassa niin kutsutussa Havannan julistuksessa helmikuussa 2016.⁴³ Tarkoituksena näyttää olevan pyrkimys koota kumppaneiksi niitä, jotka ovat asiassa yhtä mieltä ja ilmaisevat sen selkeästi. Hilarion on aiemmin puhunut dialogin rajoista ”sekulaarien maailmankatsomusten kanssa”: ”Uskovien tulee kantaa heille annettu erityinen vastuu ja käydä vuoropuheluun sekulaarin maailmankatsomuksen kanssa. Jos dialogi ei ole mahdollista, sekularismia tulee vastustaa avoimesti.”⁴⁴

Ennakkoehtona on siis, että ”uskovat” ovat asiassa yhdessä rintamassa. Vaikuttaa siltä, että tietyissä kysymyksissä ekumeeninen konvergenssi,

toisin sanoen yhteisen pohjan ja keskinäisten erojen toteaminen, ei enää riitä Venäjän ortodoksiselle kirkolle, vaan se edellyttää teologisen dialogin ennakkoehtona ainakin likimääräistä konsensusta. Tämä lähtökohta pätee etenkin antropologisiin teemoihin (esim. homoseksuaaliset suhteet, abortti ja eutanasia). Näihin kysymyksiin keskittyminen on tapa vastata ”globalisaation” vaikutukseen sekä yleensäkin kohdata modernisaation haaste. Venäjän ortodoksinen kirkko tämän hetken suurimpana kysymyksenä on pidetty kontekstualisaatiota modernissa (post)sekulaarissa maailmassa. Se etsii tietään ”modernismin ja fundamentalismin” välimaastossa. Esimerkiksi Alexander Kyrleschew on pitänyt ”fundamentalistista” ja ”traditionalistista” orientaatiota suurempana vaarana kirkolle kuin ”modernistista” ja ”liberaalia” tendenssiä.⁴⁵

Medialla niin Suomessa kuin Venäjällä on myös kirkollisessa kontekstissa aiempaa suurempi rooli. Etenkään Suomen evankelis-luterilainen kirkko ei aina ole kyennyt ilmaisemaan yksiselitteisiä kantoja antropologisista teemoista, vaikka kirkon virallisissa dokumenteissa lähdetään siitä, että esimerkiksi

33 Arkipiispa Kari Mäkinen metropoliitta Hilarionille 5.7.2014.

34 Mäkinen Hilarionille 5.7.2014.

35 Kimmo Kääriäinen Tomi Karttuselle 28.7.2014.

36 Johannes Ijäs/Kotimaa24 15.8.2014.

37 Mäkisen lisäksi delegaation kuuluivat Kimmo Kääriäinen, Mika Pajunen sekä Timo Rosqvist. Delegaation tulkkina toimi Viipurin luterilaisen seurakunnan kirkkoherra Vladimir Dorotnij. Venäläisistä tapaamiseen osallistuvivat Hilarionin lisäksi arkkimandriitta Filaret, pappismunkki Stefan ja Artem Borzov.

38 Mika Pajusen matkaraportti, KUN 13.10.2014. Kirkon tiedotuskeskuksen tiedote 3.9.2014: ”Vaikka viralliset oppikeskustelut kirkkojen välillä keskeytyvät, kirkkojen välinen yhteistyö ja toisenlainen keskustelu jatkuvat. Kirkot tekevät muun muassa lähialueyhteistyötä sekä toimivat Barentsin kirkkojen neuvostossa.”

39 Venäjän ortodoksinen kirkon tiedote 2.9.2014.

40 Jussi Rytönen/Kotimaa24 4.9.2014. Ks. myös Jussi Rytönen/Kotimaa 11.9.2014.

41 Venäjän ortodoksinen kirkon tiedote 17.9.2014.

42 Hilarion 2014a; 2014b.

43 Havannan julistus 12.2.2016.

44 Hilarion 2005, 120.

45 Kyrleschew 2014, 384.

sen virallinen avioliitto-opetus ei ole muuttunut vuoden 2011 pastoraalisen rukouksen myötä. Voidaan kysyä, olisiko venäläisneuvotteluissa tulkittu pastoraalista rukousohjetta toisella tavalla, jos suomalaiset olisivat vakuuttaneet sitoutumistaan perinteiseen kristilliseen avioliittokäsitykseen. Näyttää näet siltä, että venäläinen osapuoli on halunnut selvittää sitä kontekstia, jossa pastoraalista rukousta toteutetaan, ja varmistaa, että rukouksen myötä Suomen luterilaisen kirkon opetus seksuaalisuuden toteuttamisen ja kristillisen avioliiton välisestä suhteesta ei ole muuttunut.

Kirkolliskokouksen kyselytunnilla marraskuussa 2014 edustaja Pekka Niiranen kysyi arkkipiispa Mäkiselä teologisen dialogin katkeamisen syistä ja seurauksista sekä vaihtoehdoista edetä tilanteessa eteenpäin.⁴⁶ Mäkinen vastasi esittäneensä kaksi vaihtoehtoa dialogin jatkamiselle: joko dialogia käytäisiin sovitusti kristillisestä antropologiasta pyrkimättä yhteiseen julkilausumaan tai aihetta vaihdettaisiin ja teologista dialogia jatkettaisiin oppikeskusteluperinteen mukaisesti. Arkkipiispa kertoi patriarkka Kirillin ilmoittaneen, etteivät venäläiset pidä virallisten oppikeskustelujen jatkamista mahdollisena tältä pohjalta. Syyksi ilmoitettiin, ettei suomalainen osapuoli torjunut homoseksuaalisuutta selkeästi syntinä.⁴⁷

Edustaja Niiranen viittasi venäläisten juuri ennen kesäkuun valmistelukokousta lähettämään lausuntoluonnokseen, joka olisi voitu pääpiirteissään liittää teologisen dialogin kommunikeraan. Luonnoksessa yhteiseksi kannaksi ehdotetaan:

Me Venäjän ortodoksisen kirkon ja Suomen evankelis-luterilaisen kirkon edustajat julistamme yhteisesti, että tunnustamme kristilliseksi avioliitoksi vain miehen ja naisen välisen liiton ja hylkäämme mahdollisena 'samaa sukupuolta olevien liittojen' rinnastamisen kirkolliseen avioliittoon. Samanaikaisesti olemme valmiita keskustelemaan siitä, miten pastoraalinen huolenpito seksuaalisista vähemmistöistä tulisi hoitaa ja missä rajat tässä suhteessa kulkevat.⁴⁸

Koska venäläiset olivat valmiit jatkamaan keskustelua vuoden 2011 rukousohjeen tulkinnasta ja kristillisestä avioliittokäsityksestä, ei voida tarkalleen

ottaen tehdä johtopäätöstä, jonka mukaan teologinen dialogi olisi keskeytynyt nimenomaan piispainkokouksen hyväksymän rekisteröityjä pareja koskevan pastoraalisen rukousohjeen vuoksi. Kyse oli pikemminkin siitä, miten ohjetta käytännössä tulkitaan kirkon virallisen seksuaali- ja avioliitto-opetuksen valossa sekä Suomessa aihepiiristä käydystä julkisesta keskustelusta, jota myös Venäjällä seurataan. Eri tulkinnot kytkeytyvät eroihin siinä, miten kirkkojen sitova opetus ilmaistaan ja mikä sen suhde on teologiseen keskusteluun. Syynä ei ollut se, että Suomen luterilainen kirkko olisi ollut haluton käymään teologista dialogia entisen käytännön mukaan, mutta delegaatioiden johdon käsitykset ”teologisesta dialogista” erosivat toisistaan.

Teologiset keskustelut jatkuivat arkkipiispa Mäkisen kutsusta Helsingissä helmikuussa 2016 kristillistä ihmiskäsitystä ja avioliittoa käsittelevässä teologisessa konferenssissa, jota Suomen luterilainen kirkko isännöi.⁴⁹ Kirkkojen delegaatioita johtivat Pietarin teologisen akatemian rehtori piispa Amvrosi ja piispa Seppo Häkkinen. Konferenssissa keskityttiin kummankin kirkon käsitykseen kristillisestä avioliitosta. Esitelmät valottivat avioliittoteologiaa sekä liturgiaa ja pastoraalisia käytäntöjä. Etenkin suhtautuminen samaa sukupuolta olevien parisuhteiden pastoraaliseen kohtaamiseen jätti vielä kysymysmerkkejä. On selvää, että dialogin jatkuminen on venäläisen osapuolen näkökulmasta kytköksissä siihen, millaisia päätöksiä Suomen evankelis-luterilaisessa kirkossa tehdään, kun laki sukupuolineutraalista avioliitosta astuu voimaan 1.3.2017.

NEUVOTTELUJEN KATKEAMISEN LAAJEMPI KONTEKSTI: KIRKOT JA POSTSEKULAARIN YHTEISKUNNAN KOHTAAMINEN

”Kristinusko” vs. ”taisteleva sekularismi”?

Edellä kuvattu hankaloitunut dialogiasetelma ilmentää laajemmin globaalin kristillisyyden polarisoitumista. Näkyvimpänä esimerkkinä tästä on viime aikoina ollut nimenomaan kysymys suhtautumisesta homoseksuaalisiin suhteisiin. Esimerkiksi Kirkkojen maailmanneuvostossa on esiintynyt jännitteitä, ja ortodoksin osallistumista ekumeeniseen

työskentelyyn on käsitelty 1990-luvun lopulla asetetussa erityiskomissiossa sekä sen työtä jatkavassa pysyvääskomissiossa. Komission ei-ortodoksinen puheenjohtaja on piispa Simo Peura.⁵⁰

Yhtenä taustatekijänä 1990-luvun kansainväliselle ekumeeniselle kehitykselle oli Neuvostoliiton romahtaminen ja se, että ”ultra-konservatiiviset” ja ”antikumeeniset” äänet tulivat Venäjän ortodoksisessa kirkossa kuuluvammiksi. Kirkolla ei enää ollut valtion tarjoamaa agendaa, ja sen piti ottaa huomioon antikumeeniset äänet pysyäkseen koossa. Tämä kehitys näkyi osaltaan kirkon hyväksymässä sosiaaliopissa ja ekumeniakonstituutiosta (2000), jota patriarkka Kirill oli laatimassa silloisena Venäjän ortodoksisen kirkon ulkoasiain osaston johtajana.⁵¹

Kirkkojenvälisten suhteiden globaali konteksti ja siihen liittyvä antropologisten teemojen entistä voimakkaampi esiin nousu ekumeenisten dialogien asialistalle on tullut näkyviin myös suomalaisvenäläisessä dialogissa. Keskustelu antropologisista teemoista on jatkunut pitkään: jo vuoden 2002 Moskovan arviointikokouksessa molempien kirkkojen edustajat totesivat yhteisessä tiedonannossa antropologisen kysymyksenasettelun tärkeyden.⁵²

Turun kokouksessa vuonna 2005 silloinen piispa Hilarion toi esiin venäläisten näkökulman Euroopan henkiseen tilaan. Hän oli huolissaan ”globalisaation maailmankatsomuksesta”, joka perustuu ”liberaalin humanismin” pohjalta määriteltyihin yleisiin ihmisiin arvoihin. Nämä arvot ovat usein ”uskonnon näkökulmasta ongelmallisia”.⁵³ Esimerkkejä liberaalin humanismin tuomista eettisistä ongelmista ovat abortti, keskustelu avioliittoinstituution muuttamisesta sekä eutanasia. Hilarion tyypitteli kolme ”totalitaariseen liberalismiin” ja ”sotivaan sekularismiin” vastaamisen malleja: 1) ääri-islamien kannattajien jihadismi, 2) uskonnon, opin ja moraalin sovittaminen liberalistisiin standardeihin joidenkin protestanttien tapaan sekä 3) vuoropuhelu sekularismin kanssa tasapainon saavuttamiseksi läntisen liberaali-demokraattisen yhteiskunnan ja uskonnollisen elämäntavan välillä katolisen ja ortodoksisen kirkon sekä juutalaisuuden, buddhalaisuuden ja maltillisen islamin tapaan. Myönteisenä merkinä Hilarion piti sitä, että Euroopan unionissa on nähty dialogin merkitys konfliktien välttämiseksi.⁵⁴

Hilarionin esitelmässä vastakkainasettelu idän ja lännen välillä ei juuri tule esiin. Kuvaa pehmentää myönteinen arvio roomalaiskatolisesta kirkosta kristillisen opetuksen edustajana. Toisissa yhteisissä hän on puhunut yhteistyöstä myös niiden protestanttien kanssa, jotka jakavat samat arvot. Venäjällä voimistuneen yhteiskuntauskonnon

-
- 46 Pekka Niirasan puheenvuoro kirkolliskokouksen kyselytunnilla 6.11.2014. Vrt. myös piispa Peuran raportti KMN:n hallituksen kokouksesta kirkon ulkoasiain neuvostolle 8.12.2014 ja keskustelut Venäjän kirkon edustajan Mikhail Gundjajevin kanssa.
- 47 Mäkisen vastaus kirkolliskokouksen kyselytunnilla 6.11.2014.
- 48 Draft Statement 23.6.2013.
- 49 Konferenssin lehdistötiedote ja pidetyt esitelmät on julkaistu *Reseptiossa* 1/2016.
- 50 Hellqvist 2011, 35 toteaa reaalisosialistisen järjestelmän romahtamisen tarjonneen mahdollisuuden uudelle uskonnolliselle vapaudelle sekä spiritualiteetin ja kirkollisen elämän renessanssille. Samalla se kuitenkin vahvisti nationalismia ja ksenofobiaa, mikä hankaloitti ekumeenista toimintaa. Eri ortodoksisen kirkkojen konservatiiviset piirit saattoivat korottaa kriittisen äänensä ekumeenista liikettä kohtaan. Hellqvistin väitöskirja analysoi perusteellisesti KMN:n erityiskomission työskentelyä, jonka kohteena on ortodoksien osanotto KMN:oon. Hovoron 2014, 355 kertoo silloisen Venäjän kirkon ulkoasiain osaston johtajan, nykyisen patriarkka Kirillin, olleen yksi henkilö erityiskomission asettamisen takana.
- 51 Hovoron 2014, 355. Asiakirjan mukaan ortodoksinen kirkko ja Kristuksen kirkko ovat identtiset (1.1). Muut kristilliset yhteisöt ovat langenneet pois tästä kirkkoyhteisyydestä, mutta ne eivät ole täysin osattomia Jumalan armosta, vaikka niiden hengellinen elämä onkin vaurioitunut. Kristittyjen ykseyden palauttaminen on kuitenkin Jumalan käsky (Joh. 17:21) ja osa kristinuskon olemusta. Ekumenia ei siis ole asiakirjan mukaan valinnanvaraista vaan osa kirkon missiosta tilanteessa, jossa ykseys on särkynyt. Konservatiivisten voimien noususta Venäjän ortodoksisessa kirkossa Venäjän jälkisosialistisessa kontekstissa samansuuntaisesti Hellqvist 2011, 35.
- 52 *Reseptio* 2/2002, 7. Sosiologis-teologista Eurooppa-analyysia katolisesta näkökulmasta tarjoaa esimerkiksi Perrier 2011. KMN:n Busanin yleiskokouksessa Johannes Oeldemann katolisesta Johann-Adam-Möhler -instituutista esitti analyttisen katsauksen ekumeenisiin dialogeihin vuosina 2002–2012. Yksi havainnoista oli, että dialogeissa on yleensä ottaen tunnusomaista kristillisen antropologian keskeinen asema, mikä tulevaisuudessa noussee esiin entistä vahvemmin. Raportti Busanista 2013, 55.
- 53 Hilarion 2005, 103.
- 54 Hilarion 2005, 106–120.

näkökulmasta esitelmässä voidaan kuitenkin nähdä yhteyksiä myös poliittiseen vastakkainasetteluun Venäjän ”ortodoksisen kulttuurin” ja ”läntisten arvojen” välillä. Esimerkiksi Alexander Kyrleschew on pitänyt venäläisortodoksisen ekumeniavastaisuuden pääperusteena länsimielisyyden vastaisuutta ja uskonnollis-kulttuurista isolationismia.⁵⁵ Kulttuuripiirien etäännyminen toisistaan viime vuosina näyttää olevan ilmeistä.

Suomalaista kirkollista kontekstia puolestaan leimaa erimielisyys suhtautumisessa homoseksuaaliin parisuhteisiin ja perinteisen kristillisen avioliittokäsityksen mahdolliseen uudelleen arviointiin sekä tasapainottelu eri näkökohtien välillä.⁵⁶ Sekä ekumeenisessa että kirkon sisäisessä keskustelussa muun muassa konvergenssidokumentin *The Church: Towards a Common Vision* esiin nostama kysymys ”oikeutetun/epäoikeutetun moninaisuuden” (legitimate/illegitimate diversity) rajoista ja auktoriteetista kirkossa on haastava.⁵⁷ Esimerkiksi emerituspiispa Eero Huovinen on kiinnittänyt huomiota siihen, että suomalaisessa keskustelussa näyttää korostuvan ajatus ”kirkosta mielipideyhteisönä”. Huovisen oman näkemyksen mukaan ”aidoksi totuusyhteisöksi pyrkiminen” on kirkolle kestävämpi tie. Siksi hän kehottaa jatkamaan ”suurimman yhteisen nimittäjän” etsimistä.⁵⁸

Sekä globaali että venäläiset ja suomalaiset kontekstit tekevät ymmärrettäväksi piispa Häkkisen toteamuksen matkaraportissaan: ”Tärkeää olisi lähteä neuvotteluissa ja niihin valmistautumisessa ekumeenisista lähtökohdista ja tavoitteista eikä käydä neuvottelujen varjolla kirkkojen ’sisäpoliittista’ keskustelua.” Tätä tavoitetta ei kuitenkaan ole täysin pystytty toteuttamaan. Toisaalta on saatu myös myönteisiä merkkejä siitä, että syventävälle teologiselle keskustelulle yhteisen sävelen löytämiseksi on tilaa.

Onnistuneet dialogit eri yhteyksissä osoittavat, että totuusyhteisöjen kohtaaminen on mahdollista ilman, että luovutaan omasta identiteetistä. Päinvastoin usein korostetaan, että aito kohtaaminen on mahdollista vain oman identiteetin pohjalta. Oma näkökanta ja itseymmärrys voi tarkentua dialogin edetessä.⁵⁹ Tämä on pätenyt myös suomalais-venäläiseen dialogiin. Muutos on myös mahdollisuus.

Ekumeenisten pyrkimysten tavoitteena on kirkon näkyvä ykseys ja kristittyjen yhteyden edistäminen, ja avoin vuoropuhelu on tavoitteena kaikkien uskontojen ja maailmankatsomusten kanssa. Vuoropuhelun edistäminen on paikallaan jo uskonnonvapauden asianmukaiseksi toteutumiseksi postsekulaarissa maailmassa.⁶⁰

Ortodoksinen kritiikki Venäjän kirkon sosiaalikonseptiä kohtaan

Kaikki Venäjän ortodoksisen kirkon teologit eivät ole kritiikkittömästi vuoden 2000 sosiaalikonseptin takana.⁶¹ Esimerkiksi Alexander Kyrleschew, joka kuului kesällä 2014 Suomessa vierailleeseen delegaatioon, analysoi sitä kriittisesti. Hänen mukaansa siitä puuttuu trinitaariseen persoonayhteisöön ankkuroituva teologinen ja myötäelävä ote. Kyse ei oikeastaan ole ”konseptiosta” vaan tietyn position puolustamisesta, mikä tekee eteenpäin vievän keskustelun vaikeaksi. Kyrleschew kirjoittaa:

”Sosiaalikonseptio” on ennen muuta yritys soveltaa näitä kristillisiä teologisia totuuksia ja samalla elämän periaatteita moderniin sosiaaliseen todellisuuteen. Tietyssä mielessä sellaisella yrityksellä on kristilliselle tietoisuudelle vallankumouksellinen merkitys, tietoisuudelle, joka on liiaksi kiinnittynyt askeesiin ja uskonnolliseen kulttiin ja jolta puuttuu akuutti empatia, siis valmius tuntee sisältä käsin nykyisen maailman sosiaaliset, poliittiset ja kulttuuriset ongelmat.⁶²

Se, että kriittisiä analyyseja julkaissut Kyrleschew oli otettu jäseneksi venäläisten julkilausumaluonnoksesta keskustelemaan työryhmään, on lupaavaa. Se osoittaa, että asioista on mahdollista keskustella myös teologisella tasolla, vaikka hankaluuksia on ollutkin. Teologia ei ratkaise kaikkea eikä ei-teologisten tekijöiden vaikutusta pidä vähätellä, mutta ekumeenisen dialogin ja toiminnan syvin motivaatio on teologinen ja hengellinen: ”Kirkkojen kutsumuksena on pyrkiä kohti ykseyttä, kuten Jumala on yksi.”⁶³

Kyrleschew on pitänyt Venäjän kirkon tärkeänä teologisena tehtävänä selvittää ”tradition” ja ”innovaation” välistä suhdetta, kun se pyrkii löytämään paikkansa nykyisessä yhteiskunnallisessa

todellisuudessa. Hän näkee kirkkonsa ottavan vasta ”ensimmäisiä askelia teologisen itsemäärittelyn ja kehityksen alueella”. Sitäkin tärkeämpää olisi, että Venäjän ortodoksinen kirkko jatkaisi teologista dialogia paitsi roomalaiskatolisen kirkon myös protestanttien ja anglikaanien kanssa. Teologiseen koulutukseen ja yliopistoyhteyksiin kirkossa on jo panostettu. Teologisesti motivoitunut ekumenia on yleisesti osoittautunut hyväksi apuvälineeksi kirkon itseymmärrystä työstettäessä, mikä heijastuu myös käytännön työhön. Kyrleschew tähdentääkin: ”[Ilman tieteellistä teologista työtä] ei ole mahdollista nimetä ja muotoilla kirkon tosiasiallisia ongelmia modernissa maailmassa.”⁶⁴ Sama pätee Suomen luterilaiseen kirkkoon. Jo tästä syystä voidaan esittää painavia syitä jatkaa suomalais-venäläistä teologista dialogia, kunhan avoin ja luova keskusteluilmapiiri turvataan samalla, kun keskusteluilla on selkeä virallinen linkki kirkkojen elämään.

Jo ensimmäisessä suomalais-venäläisessä teologisessa dialogissa vuonna 1970 tunnustettiin paitsi keskusteluilmapiirin tärkeys myös se, että mielipiteet ”Jumalan tahdon tulkinnasta” saattavat poiketa toisistaan:

Keskustelut käytiin keskinäisen luottamuksen ja kunnioituksen hengessä, niin että kumpikin osapuoli vakavasti paneutui toisen esittämiin näkökohtiin samalla kun kristillisen vapauden hengessä esitti omat näkökantansa. Näin oli mahdollista totuutta noudattaen rakkaudessa säilyttää veljellinen ystävyys niissäkin kysymyksissä, missä mielipiteet Jumalan tahdon tulkinnassa poikkesivat toisistaan.⁶⁵

JOHTOPÄÄTÖKSET

Taustana niissä jännitteissä, jotka johtivat suomalais-venäläisen teologisen dialogin keskeytymiseen, on kirkkojen ja uskontojen aseoituminen suhteessa toimintaympäristönsä muutoksiin niin globaalisti kuin kansallisesti. Muutos on tuonut ongelmia sekä uskonnon ja sekulaarin kulttuurin välisiin suhteisiin että kirkkojen sisäiseen keskusteluun. Kristillisen antropologian nouseminen ekumeenisten keskustelujen polttopisteeseen on yksi osoitus tästä rajankäynnistä. Erityispiirteitä tähän kontekstiin

tuo Neuvostoliiton romahtamisen jälkeinen tilanne, jossa ultra-konservatiiviset ja ekumeniavastaiset äänet pääsivät enemmän esiin Venäjän ortodoksisessa kirkossa. Lisäksi viime vuosina polarisaatio ”läntisen” ja ”ortodoksisen kulttuurin” välillä on lisääntynyt. Ortodoksisten kirkkojen ja protestanttien välillä on ollut jännitteitä etenkin Kirkkojen maailmanneuvostossa, mutta myös Euroopan kirkkojen konferenssissa. Osaksi kyse on ollut kirkko-perheiden jäsenten keskinäisten suhteiden ongelmista – niin ortodoksien kesken kuin esimerkiksi Luterilaisessa maailmanliitossa ja Anglikaanisessa kommuuniassa.

Välittömänä taustana Venäjän ortodoksisen kirkon ja Suomen evankelis-luterilaisen kirkon teologisen dialogin katkeamiselle oli keskustelu siitä, miten tulkitaan Suomen kirkon piispainkokouksen antama ohje vapaasta pastoraalisesta rukouksesta parisuhteensa rekisteröineiden ”puolesta ja kansa”. Kun tähän Suomessa liittyi julkinen keskustelu avioliittokäsitteen mahdollisesta laajentamisesta käsitteeseen myös samaa sukupuolta olevat parit, oli venäläisen osapuolen kokonaisarvio negatiivinen. Yhdessä päädyttiin vanhamuotoisen teologisen dialogin keskeyttämiseen tässä vaiheessa.

Kirkkojenväliset suhteet eivät kuitenkaan ole katkenneet, vaikka niiden virallisuuden taso on alentunut. Onkin tärkeää vahvistaa olemassa olevia

55 Kyrleschew 2014, 390. Vrt. myös ulkoministeri Sergei Lavrovin lausunto, *Interfax Religion* 5.6.2014.

56 Keskustelusta ks. esim. *Haastettu kirkko* 2012, 24–28.

57 *The Church: Towards a Common Vision*, 16–17.

58 Huovinen 2015, 30–31.

59 Esimerkiksi Kirkkohallituksen ulkoasiain osaston julkaisu *Hyvä tietää uskontodialogista* (2011) mainitsee ”hyväksi koettujen asenteiden ja ohjeiden” joukossa uskontojen välistä vuoropuhelua ajatellen ”omien lähtökohtien tuntemisen ja tunnustamisen” (s. 31).

60 Käytän tässä ilmaisua ”postsekulaari” Jürgen Habermasin tarkoittamassa sosiologisessa mielessä ja jaan myös hänen näkemyksensä tavoiteltavasta päämäärästä. Ks. Habermas 2008 ja Karttunen 2013, 5–20.

61 Venäjän ortodoksisen kirkon sosiaalikonseptio.

62 Kyrleschew 2014, 243.

63 *Kohtaamisen kirkko*, 7.

64 Kyrleschew 2014, 380–381.

65 Kertomus teologisesta kokouksesta 19.–22.3.1970.

yhteyksiä, esimerkkinä kontaktit Pietarin hiippakuntaan. Pyrkimys teologiseen keskusteluunkaan ei ole tauonnut, kuten helmikuun 2016 teologinen konferenssi osoitti. Yhteys (fellowship) ja ykseys (unity) -näkökulmat halutaan siis pitää yhdessä ekumeenisen työskentelyn peruseriaatteiden mukaisesti. On mahdollista, että varsinaiseen kirkkoyhteistyötoimintaan teologiseen dialogiin palataan lähitulevaisuudessa.

Niin kahdenvälisiä kirkkojen kuin kansojenkin välisiä suhteita ajatellen olisi hyvä palauttaa aiempi virallisen teologisen dialogin taso. Vaikka teologinen dialogi ei ole viime vuosina aukonut uusia uria samalla tavoin kuin 1970–1980-luvuilla, se on tarjonnut tärkeän foorumin oppia ymmärtämään toista osapuolta ja yhteiskunnissa tapahtuvia muutoksia. Dialogi on selventänyt ja toisen kirkon tapaa ymmärtää klassisia teologisia kysymyksiä että auttanut kohtaamaan eettisiä haasteita kristillisestä uskosta ja omasta teologisesta perinteestä käsin. Käsitteiden yhteisestä kristillisen uskon pohjasta jakamattoman kristikunnan perinnössä on vuosikymmenten saatossa selkeytynyt – ainakin periaatteellisella tasolla. Samalla toisen osapuolen asettamaan peiliin katsominen on pakottanut täsmentämään omia käsityksiä vuorovaikutuksessa toisten kristittyjen ja heidän perinteensä kanssa. Tämä perintö on koetuista vaikeuksista huolimatta edelleen olemassa.

Dialogi Venäjän ortodoksisen kirkon kanssa on alusta asti haluttu pitää perusluonteeltaan teologisena ja hengellisenä vuoropuheluna, niin ettei se välineellistyisi esimerkiksi poliittisten päämäärien ajamiseen. Poliittinen ulottuvuus on tiedostettu, mutta se on haluttu pitää alisteisena teologisen ja hengellisen yhteyden rakentamiselle. Tässä valossa on käsitelty myös sosiaalieettisiä kysymyksiä. Teologisen dialogin keskeytyminen on osoitus siitä, että niin kirkkojen sisäiset paineet kuin erilaiset poliittiset ja kulttuuriset kontekstit ovat silti osaltaan mutkistaneet asioita. Riippumatta siitä, olisiko teologisen dialogin keskeytyminen syksyllä 2014 voitu välttää toisenlaisella menettelytavalla, on selvä, että dialogi voi edetä vain pitäytymällä siihen ekumeeniseen perusajatukseen, että kirkkoilla on enemmän yhteistä kuin erottavaa. Myös konvergenssiin tulee olla mahdollisuus, koska kaikkea ei ole konsensusta.

Molemmat kirkot ovat ekumeenisissa linjanvedoissaan sitoutuneet kirkon näkyvän ykseyden tavoitteeseen ja pitävät ekumeniaa osana kristillistä uskoa. Esimerkiksi vuoden 1992 dialogin teeseissä todetaan:

Yhteinen vakaumuksemme on, että kristillisen uskon totuus on yksi. Huolimatta siitä, että kirkkoillamme on erilaiset traditiot, me pyrimme ilmaisemaan ja toteuttamaan elämässä totuuden täyteyttä. Etsimme traditoidemme välistä yksimielisyyttä, ja tämä yksimielisyys on käymiemme oppikeskustelujen perimmäinen päämäärä. Tässä pyrkimyksessä jakamattoman kirkon apostolinen perintö on meille pohjana ja kriteerinä.⁶⁶

Avoin ja rehellinen keskustelu, jossa tunnustetaan yhteiset lähtökohdat, mutta annetaan myös tilaa ”oikeutetulle erilaisuudelle” (*legitimate diversity*), on tärkeää dialogin tulevaisuutta ajatellen. Suomen evankelis-luterilaisen kirkon asiakirja *Ykseyttä etsivä yhteisö* osoittaa osaltaan suuntaa: ”Sitoudumme jakamattoman kristikunnan yhteiseen perintöön ja etsimme kristittyjen yhteyttä luterilaisen identiteettimme pohjalta.”⁶⁷

Tomi Karttunen, dos.
tomi.karttunen@evl.fi

66 Järvenpää 1992, 14.

67 *Ykseyttä etsivä yhteisö*, 17.

LÄHTEET JA KIRJALLISUUS

Julkaisemattomat lähteet

Kirkkohallituksen ulkoasiain osasto, arkisto

- 17.11.2011 Siikaniemen 2011 SELK-VOK teologisen dialogin palauteseminaarin 17.11.2011 muistiinpanot, laatinut Tomi Karttunen
- 14.1.2013 Piispa Seppo Häkkisen raportti matkasta Moskovaan 25.–28.11.2012
- 22.8.2013 Teologisten asiain sihteerin Tomi Karttusen matkaraportti Anttolanhovin valmistelukokouksesta 4.–5.6.2013
- 14.10.2013 KUN pöytäkirja. Ulkoasiain osaston johtajan Kimmo Kääriäisen katsaus kirkon ulkoasiain neuvoston kokouksessa
- 23.3.2014 Piispa Seppo Häkkisen raportti matkasta Moskovaan 20.–23.3.2014
- 1.4.2014 Matti Repo Tomi Karttuselle
- 3.4.2014 Christian Understanding of a Human Being: Draft communiqué for the 16th theological dialogue between the ROC and the ELCF
- 3.4.2014 Arkkipiispa Kari Mäkinen Tomi Karttuselle
- 15.6.2014 Tiivistelmä 25.6. SELK-VOK-dialogin valmistelukokouksen suomalaisista esitelmistä (Niko Huttunen, Antti Yli-Opas, Jaana Hallamaa)
- 23.6.2014 Artem Borzov Timo Rosqvistin kautta Tomi Karttuselle 23.6.2014
- 23.6.2014 Draft Statement by the Participants of the Dialogue between the Russian Orthodox Church and the Evangelical Lutheran Church of Finland, käännös Rupert Moreton
- 25.6.2014 Mika Pajunen Tomi Karttuselle ja Matti Kotirannalle
- 25.6.2014 Tomi Karttusen muistiinpanot Suomen evankelis-luterilaisen kirkon ja Venäjän ortodoksisen kirkon valmistelutyöryhmien tapaamisesta Kaisa-kodissa Espoossa
- 5.7.2014 Arkkipiispa Kari Mäkinen metropoliitta Hilarionille
- 28.7.2014 Kimmo Kääriäinen Tomi Karttuselle
- 3.9.2014 Kirkon tiedotuskeskuksen tiedote ”Viralliset oppikeskustelut Venähän ortodoksisen kirkon kanssa keskeytyivät”
- 8.12.2014 Piispa Simo Peuran raportti KMN:n hallituksen kokouksesta kirkon ulkoasiain neuvostolle 8.12.2014 ja keskustelut Venäjän ortodoksisen kirkon edustajan Mikhail Gundjajevin kanssa

- 28.1.2015 Arkkipiispa Kari Mäkinen metropoliitta Hilarionille
- 21.2.2015 Piispa Seppo Häkkisen raportti matkasta Moskovaan 15.–18.2.2015

Julkaistut lähteet

Hilarion, piispa/metropoliitta

- 2005 ”Eurooppa tienhaarassa: Hengellisiä ja eettisiä näkökulmia kristinuskon ja sekularismin vastakkainasetteluun” *Reseptio* 2/2005, 103–120.
- 2011 ”Venäjän ortodoksisen Kirkon ja Suomen evankelis-luterilaisen kirkon välisten 15. teologisten oppikeskustelujen osanottajille”. *Reseptio* 2/2012, 28–30.
- 2014a Puhe roomalaiskatolisen kirkon perhesynodissa 16.10.2014 <https://mospat.ru/en/2014/10/16/news109618/>.
- 2014b Puhe Billy Grahamille ja amerikkalaisille evankelikaaleille 8.11.2014 <https://mospat.ru/en/2014/11/08/news111079/>.

Interfax Religion

- 5.6.2014 Ulkoministeri Sergei Lavrovin haastattelu <http://www.interfax-religion.com/?act=news&div=11308>.

Kotimaa24

- 15.8.2014 Kirkkoneuvos Kimmo Kääriäisen haastattelu, Johannes Ijäs.
- 4.9.2014 Kirkkoneuvos Kimmo Kääriäisen haastattelu, Jussi Rytkönen.

Kotimaa

- 11.9.2014 Kirkkoneuvos Kimmo Kääriäisen haastattelu, Jussi Rytkönen.

Reseptio

- 2/2002 Venäläisneuvottelujen teemanumero.
- 1/2016 Ortodoksisuhteet & Luther ja juutalaisuus Sinappi, St. Peterburg and Siikaniemi
- 2013 Sinappi, St. Peterburg and Siikaniemi: *The 13th, 14th and 15th theological discussions between the Evangelical Lutheran Church of Finland and the Russian Orthodox Church*. Documents of the Evangelical Lutheran Church of Finland 13. Toim. Tomi Karttunen. Helsinki: Kirkkohallitus, ulkoasiain osasto.

Suomen evankelis-luterilaisen kirkon kirkolliskokouksen keskustelupöytäkirja

- 6.11.2014 Arkkipiispa Kari Mäkisen vastaus edustaja

Pekka Niirasen kysymyksiin ja edustaja Niirasen täydentävä kysymys <http://kappeli2.evl.fi/kkweb.nsf/386d28582428f977c2256e38003eda f5/835941cd834ef3ccc2257d8700557e82?Open Document>

Venäjän ortodoksisen kirkon sosiaalikonseptio
2000 <https://mospat.ru/en/documents/social-concepts/>

Venäjän ortodoksisen kirkon ulkoasiain osaston kotisivujen tiedotteet

13.6.2012 <https://mospat.ru/en/2012/06/13/news65839/>

27.11.2012 <https://mospat.ru/en/2012/11/27/news76557/>

17.9.2014 <https://mospat.ru/en/2014/09/17/news108063/>

Kirjallisuus

Arola Pauliina & Saarinen, Risto

2002 "In Search of *Sobornost* and 'New Symphony': The Social Doctrine of the Russian Orthodox Church". *The Ecumenical Review* 54, 130–141

Cantell, Risto

1993 "Teologian rooli Suomen kirkon käymissä bilateraalisissa keskusteluissa 1970- ja 1980-luvuilla". *Ekumenia ja teologia*. Suomalaisen Teologisen Kirjallisuusseuran vuosikirja 1993. Toim. Antti Saarelma. Helsinki: Suomalainen Teologinen Kirjallisuusseura, 39–46.

2014 "Mitä oppikeskustelut ovat opettaneet? Suomen evankelis-luterilaisen kirkon ja Venäjän ortodoksisen kirkon oppikeskustelujen arviointia". *Reseptio* 2/2014, 85–88.

The Church: Towards a Common Vision

2013 *The Church: Towards a Common Vision*. Faith and Order Paper No. 214. Geneva: World Council of Churches Publications.

Forsberg, Juhani

2009 "Evaluation and Reception of the Dialogues between the Evangelical Lutheran Church of Finland and the Russian Orthodox Church". *Reseptio* 1/2009, 179–187.

Haastettu kirkko

2012 *Haastettu kirkko: Suomen evankelis-luterilainen kirkko vuosina 2008–2011*. Kirkon tutkimuskeskuksen julkaisuja 115. Tampere: Kirkon tutkimuskeskus.

Habermas, Jürgen

2008 "Notes on a Post-Secular Society: Both Religious and Secular Mentalities Must Be Open to a Complemen-

tary Learning Process if We Are to Balance Shared Citizenship and Cultural Difference". *signandsight.com* <http://www.signandsight.com/features/1714.html>

Havannan julistus

2016 Paavi Franciscuksen ja patriarkka Kirillin yhteinen julistus Havannassa 12.2.2016 http://en.radiovaticana.va/news/2016/02/12/joint_declaration_of_pope_francis_and_patriarch_kirill/1208117

Hellqvist, Elina

2011 *The Church and Its Boundaries: A Study of the Special Commission on Orthodox Participation in the World Council of Churches*. Schriften der Luther-Agricola Gesellschaft 65. Helsinki: Luther-Agricola-Seura.

Hovorun, Cyril

2014 "Ecumenical Dialogue in the Perspective of the Russian Orthodox Church". *Orthodox Handbook on Ecumenism. Resources for Theological Education*. Ed. Pantelis Kalaitzidis, Thomas Fitzgerald, Cyril Hovorun, Aikaterini Pekridou, Nikolaos Asproulis, Dietrich Werner and Guy Liagre. Oxford: Regnum Books International in cooperation with World Council of Churches, 352–356.

Huovinen, Eero

2015 "Miten harjoittaa ekumeniaa totuusyhteisössä?" *Kanava* 2/2015, 26–31.

Hurskainen, Heta

2013 *Ecumenical Social Ethics as the World Changed: Socio-Ethical Discussion in the Ecumenical Dialogue between the Russian Orthodox Church and the Evangelical Lutheran Church of Finland 1970–2008*. Schriften der Luther-Agricola-Gesellschaft 67. Helsinki: Luther-Agricola-Seura.

Hyvä tietää uskontodialogista.

2011 *Hyvä tietää uskontodialogista: Näkökulmia Suomen evankelis-luterilaisen kirkon jäsenille*. Toim. Pekka Y. Hiltunen ja Timo Vasko. Helsinki: Kirkkohallituksen ulkoasiain osasto.

Järvenpää 1992

1993 *The ninth theological Discussions between the evangelical Lutheran Church of Finland and the Russian Orthodox Church*. Documents of the Evangelical Lutheran Church of Finland 5. Helsinki: Kirkkohallitus.

Karttunen, Tomi

2013 "Kirkko ja postsekularismi – Kohti Jumalaa, kohti maailmaa." *Reseptio* 1/2013, 5–20.

Kertomus teologisesta kokouksesta

- 1970 *Kertomus Venäjän ortodoksisen Kirkon ja Suomen evankelisluterilaisen Kirkon välisestä teologisesta kokouksesta, joka pidettiin Turussa Sinapin leirikokouksessa 19.–22.3.1970.* [http://sakasti.evl.fi/sakasti.nsf/0/215E302C60D9F6FAC225773000452F61/\\$FILE/1970.pdf](http://sakasti.evl.fi/sakasti.nsf/0/215E302C60D9F6FAC225773000452F61/$FILE/1970.pdf)

Kohtaamisen kirkko

- 2015 *Kohtaamisen kirkko: Kansainvälisen ja ekumeenisen toiminnan sekä uskontojen kohtaamisen suunta vuoteen 2020.* Helsinki: Kirkkohallitus, Ulkoasiain osasto.

Kyrleschew, Alexander

- 2014 *Die russische Orthodoxie nach dem Kommunismus: Das byzantinische Erbe und die Moderne.* Studien zur Kirchengeschichte und Theologie 9. Herne: Gabriele Schäfer Verlag.

Perrier, Emmanuel

- 2011 ”Europe”. *The Blackwell Companion to Catholicism.* Ed. James J. Buckley, Frederich Christian Bauer-schmidt and Trent Pomplun. Oxford: Wiley-Blackwell, 143–158.

Raportti Busanista

- 2013 ”Raportti Busanin yleiskokouksesta”. *Reseptio* 1/2014, 51–62.

Saarinen, Risto

- 1997 *Faith and Holiness: Lutheran-Orthodox Dialogue 1959–1994.* Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- 2010 ”Finnish Luther Studies: A Story and a Program”. *Engaging Luther: A (New) Theological Assessment.* Ed. Olli-Pekka Vainio. Eugene, OR: Cascade Books, 1–26.